

Recenzja rozprawy doktorskiej

Pani mgr Agnieszki Kluby

pt. Ekonomia dobrobytu Amartyi Sena. Racjonalność ekonomiczna a etyka

Przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska obejmuje problematykę myśli społecznej, ekonomicznej oraz – być może w mniejszym zakresie - politycznej. Problematyka rozprawy doktorskiej wpisuje się w badania prowadzone na gruncie nauk społecznych, w tym przede wszystkim nauki o polityce i administracji. Wybór tematu oceniam jak najbardziej pozytywnie. Zaproponowane ujęcie badawcze wzbogaca dotychczasowe wyniki badań naukowych. Jest także istotne z punktu widzenia namysłu i praktyki życia społecznego, gospodarczego i politycznego.

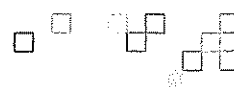
Głównym celem dysertacji doktorskiej jest "dogłębna analiza idei i poglądów Amartyi Sena tak, aby dokonać deskrypcji *homo oeconomicus* oraz przedstawić etyczny wyraz rozważań nad ekonomią dobrobytu" (s. 9). W odniesieniu do sformułowanego w ten sposób głównego celu pracy Doktorantka dołącza szczegółowe wyjaśnienia zawarte w czterech punktach. Po pierwsze, celem jest analiza „współczesnego człowieka ekonomicznego w oparciu o myśl Amartyi Sena i jego koncepcję zorientowaną na ludzkie możliwości, która jest jednym z klasycznych stanowisk w ramach teorii sprawiedliwości" (s. 9). Po drugie, celem jest analiza rozważań Sena z zakresu równości i sprawiedliwości, przejawiających się w przekonaniu, że najwłaściwszy rodzaj równości stanowi równość możliwości (s. 10). Po trzecie, celem jest analiza wpływu koncepcji Sena na rozwój myśli społecznej i ekonomicznej (s. 10). Po czwarte, celem jest analiza praktycznego wymiaru demokracji, a także instytucji rodziny jako narzędzi w walce z problemami społecznymi (s. 11).

Doktorantka poszukuje odpowiedzi na następujące pytania: „czy *homo oeconomicus* może podejmować racjonalne decyzje na rynku, odrzucając jednocześnie wymiar etyczny?; czy racjonalność ekonomiczna może być zgodna z etyką w procesie podejmowania optymalnych decyzji?; jaki jest poziom różnorodności pomiędzy Senem a innymi badaczami na płaszczyźnie interpretacji pojęć wolności i sprawiedliwości?; jak zmierzyć ogólny poziom ubóstwa w kontekście różnorodności problemów ludzi

wchodzących w skład społeczeństwa?; w jakich warunkach zasada większości może umożliwić podejmowanie jednoznacznych i spójnych decyzji?; w jaki sposób można dystrybuować takie dobra publiczne jak środowisko naturalne czy bezpieczeństwo epidemiologiczne?; w jaki sposób można ocenić kondycję danego społeczeństwa w świetle rozbieżnych interesów jednostek?; dlaczego funkcjonująca demokracja radzi sobie z klęskami głodu, a nie jest w stanie przeciwdziałać trwałemu niedożywieniu w społeczeństwie?” (s. 12). Sformułowane pytania badawcze są ważne poznawczo. Pozytywnie oceniam zarówno cel rozprawy, jak i przytoczone pytania badawcze.

Autorka deklaruje weryfikację dziewięciu hipotez badawczych ujętych w cztery grupy. Doktorantka formułuje dwie hipotezy w ramach hipotez badawczych pierwszego celu. Zgodnie z pierwszą hipotezą badawczą Autorka rozprawy zakłada, że „Tradycyjna wizja człowieka ekonomicznego powinna zostać wzbogacona o wymiar etyczny” (s. 13). Przyznaję, że mam kłopot ze sformułowaną w ten sposób hipotezą. Wskazano mianowicie jak być powinno. Być może należałoby tę kwestię przedstawić przy omawianiu metodologii badań. W kolejnej hipotezie badawczej przyjęto, że „Relacje między egoizmem a dobrem ogółu stanowią trzon rozważań Sena w kontekście racjonalności działań jednostkowych” (s. 13). Dwie kolejne hipotezy wyróżniono w ramach hipotez drugiego celu. Trzecia hipoteza zakłada, że „Idea równości możliwości musi stanowić założenie każdej akceptowalnej w ramach społeczeństwa teorii sprawiedliwości” (s. 13). Zgodnie z czwartą hipotezą „Należy wyjść poza wymiar dochodowy podczas badań nad ubóstwem” (s. 13). Również to założenie widziałabym w rozważaniach dotyczących metodologii badań. Hipotezy piątą i szóstą ujęto w ramach hipotez trzeciego celu. Odpowiednio zakładają one, że „Podejście ‘zdolnościowe’ autorstwa Sena miało wpływ na rozwój myśli społecznej i ekonomicznej” (hipoteza piąta) oraz „Stosunek Sena do właściwego rozumienia pojęcia wolności i sprawiedliwości pozostaje odmienny od poglądów wielu myślicieli badających te zagadnienia” (hipoteza szоста). Hipotezy badawcze czwartego celu zawierają trzy hipotezy. Zgodnie z hipotezą siódmą „Ludzkie wartości, a nie jedynie indywidualne interesy, pełnią kluczową rolę podczas rozwiązywania przez społeczeństwo problemów na drodze głosowania”(s. 13). Hipoteza ósma zakłada, że „Poprawnie funkcjonująca demokracja może przyczynić się do sukcesu na polu przeciwdziałania takim katastrofom jak klęska głodu” (s. 13). W ramach dziewiątej hipotezy przyjęto, że „Rola społecznych interakcji jest kluczowa w procesie rozwoju wartości, na których powinien opierać się mechanizm podejmowania decyzji” (s. 13).

Ma rację Doktorantka, podkreślając, że problematyka zawarta w rozprawie może być rozpatrywana na wielu płaszczyznach i ma charakter interdyscyplinarny. Słusznie także zauważa konieczność odwołania się w pracy badawczej do różnych dyscyplin naukowych. Wśród deklarowanych metod badawczych Doktorantka wskazuje na metodę porównawczą, deskryptywną oraz analizę treści (s. 14). Należy podkreślić, że Autorka szczegółowo wskazuje zastosowanie poszczególnych metod badawczych na różnych etapach procesu badawczego. Szczegółowo odnosi się także do dotychczasowego stanu badań w ramach zagadnień wyznaczonych tytułem rozprawy.

Rozprawa doktorska Pani Agnieszki Kluby składa się z pięciu rozdziałów: 1) *Biografia intelektualna Amartyi Kumar Sena*; 2) *Debata na temat równości i sprawiedliwości*; 3) *Homo oeconomicus – koncepcja Amartyi Sena*; 4) *Etyczny wymiar rozważań nad ekonomią dobrobytu*; 5) *Recepcja myśli Amartyi Kumar Sena*. Całość rozważań poprzedza *Wstęp*, w którym zamieszczono uzasadnienie wyboru tematu pracy; pytania badawcze, cele badawcze oraz hipotezy; metodologię oraz stan badań. Pracę wieńczy *Zakończenie*, *Spis tabel* oraz *Bibliografia*. Odnośnie do struktury rozprawy, jest ona generalnie poprawna. Niepotrzebnie w niektórych podrozdziałach wyróżniono dodatkowe części (jak w podrozdziałach 2.2 czy 5.1). W podrozdziale 2.5 wyróżniono tylko jedną część szczegółową (2.5.1).

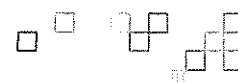
W rozdziale pierwszym nt. *Biografia intelektualna Amartyi Kumar Sena* Autorka analizuje zagadnienia związane z poszczególnymi etapami rozwoju koncepcji Sena oraz jego wkład w ustalenia ekonomii i filozofii. Słusznie Autorka podkreśla znaczenie Rabindranatha Tagore dla drogi życiowej Sena. Wypowiadając się o Tagorem, Sen podkreślał, że „być może najważniejszymi kwestiami w kontekście nauczania mistrza było znaczenie otwartego sposobu myślenia oraz celebrowanie ludzkiej wolności” (s. 27). Dodawał też, że „podczas lekcji w szkole Rabindranatha Tagore nacisk był kładziony na twórcze myślenie, a formalne wyniki egzaminów nie wzbudzały większego zainteresowania” (s. 28-29). Charakteryzując korzenie myśli społecznej i ekonomicznej Sena, Autorka zwraca uwagę między innymi na jego doświadczenia związane z klęskami głodu w Indiach, konflikty między hinduistami i muzułmanami na tle religijnym oraz związane z powstaniem dwóch państw: Indii i Pakistanu. W moim przekonaniu lepiej byłoby posługiwać się w pracy dwoma pojęciami: hinduista na oznaczenie wyznawców hinduizmu oraz Hindus jako określenie narodowości. Można zgodzić się z konkluzją Autorki, która stwierdza: „Nie ulega wątpliwości, że wydarzenia społeczne i ekonomiczne w Indiach, które miały miejsce w połowie XX wieku wpłynęły na Sena, kształtując jego postawę jako badacza” (s. 38). Doktorantka podkreśla również wpływ

filozofii na kształtowanie się poglądów Sena. Jako jeden z impulsów w tym zakresie wskazuje *Teorię sprawiedliwości* Johna Rawlsa. Niewątpliwym wpływem na koncepcje Sena miał także pobyt w Cambridge oraz między innymi w Harvardzie. O przyznanej Senowi Nagrodzie Nobla Doktorantka pisze: „była jedynie początkiem wyróżnień, które miały trafić do Sena na przełomie XX i XXI wieku” (a. 47). Na uwagę zasługuje podsumowanie, wieńczące tę część rozważań. Doktorantka wskazuje w nim, że potwierdzona została jedna z hipotez weryfikowanych w rozprawie. Autorka stwierdza, że „Rola społecznych interakcji jest kluczowa w procesie rozwoju wartości, na których powinien opierać się mechanizm podejmowania decyzji” (s. 50).

W rozdziale drugim nt. *Debata na temat równości i sprawiedliwości* przeprowadzono analizę wybranych definicji sprawiedliwości. Autorka przywołuje rozważania Platona, Arystotelesa, Świętego Augustyna, Thomasa Hobbsa, Davida Hume’a, Hegla, Marksa. W sposób zasadny Autorka poświęca szczególną uwagę koncepcjom sprawiedliwości Marthy Nussbaum i Johna Rawlsa. Konkludując tę część analizy, Doktorantka pisze, iż „za sprawą polemiki między badaczami możliwe stało się zbadanie teorii sprawiedliwości z perspektywy nieco bardziej abstrakcyjnej. Dzięki temu poziomowi abstrakcji można w teoriach zawierać coraz to bardziej zróżnicowane dane. Obie strony debaty zgadzają się ze sobą co do założenia, że jednostki podejmujące decyzje polityczne, mające w następstwie wpływ na poziom sprawiedliwości, powinny zawsze kierować się racjonalnymi pobudkami” (s. 67-68). W omawianym rozdziale Autorka poddała także analizie wpływ myśli Arystotelesa na kształtowanie się pojęcia zdolności w koncepcjach Sena. Ten wpływ można zauważyć w koncepcjach ludzkiego rozwoju Sena. Równie istotne jest odniesienie się do przemyśleń Johna S. Milla. Kwestia równouprawnienia kobiet jest postrzegana jako środek do realizacji demokratycznego ideału równości. W konkluzji Doktorantka podkreśla, że „Walka na rzecz praw kobiet ma różne wymiary, w zależności od uwarunkowań społecznych regionu, w którym występują nierówności oraz dyskryminacja. Warto jednak pamiętać, że równouprawnienie płci to ostateczny cel, a po drodze do jego osiągnięcia sukcesem są nawet niewielkie zmiany, dzięki którym tragiczna sytuacja kobiet się poprawia. Badacze tacy jak Amartya Sen podkreślają, że osoby zaufania publicznego powinny stale walczyć o to, aby debata międzynarodowa nagłaśniała palące problemy, nie pozostawiając odpowiedzialnych za taki stan rzeczy osób bezkarnymi” (s. 85).

Rozdział trzeci zatytułowany *Homo oeconomicus – koncepcja Amartyi Sena* zawiera rozważania obejmujące koncepcję homo oeconomicus. Mianem tym zostaje określony człowiek gospodarujący, a więc podejmujący działania o charakterze ściśle

ekonomicznym. W przekonaniu Autorki wyodrębnienie kategorii człowieka ekonomicznego umożliwiło rozwój ekonomii. Istotne w tej części rozprawy jest przywołanie i analiza klasycznych teorii i ujęć homo oeconomicusa. Charakterystyczna dla Sena jest krytyka podstaw współczesnej ekonomii. Jawi się on jako przeciwnik „wąskiego spojrzenia na ludzkie działania o podłożu ekonomicznym, starając się wzbogacić je o wymiar etyczny” (s. 94). Podzielam tę konstatację Autorki. Podobnie dzielam pogląd Doktorantki odnośnie do wpływu Sena na współczesną debatę poświęconą problematyce nierówności. W koncepcjach Sena moralność jest nierozłącznie związana ze światem materialnym. Zatem ta koegzystencja dwóch przestrzeni powinna być badana wspólnie. Z przyjętego postulatu funkcjonowania praktyki i zarazem sposobu prowadzenia badań wynika, że „państwo rządzone w sposób racjonalny to takie, w którym nie wystąpią rewolucje, powstania czy zbiorowe manifestacje ogromnej rzeszy ludności, żyjącej w skrajnej biedzie po to, aby mały procent najbogatszych pomnażał zysk. O tym czy działanie jest racjonalne powinna decydować nie sama ekonomia, ale również psychologia czy fizjologia” (s. 101-102). Można zgodzić się z konstatacją Doktorantki, zgodnie z którą „relacje między egoizmem a dobrem ogółu stanowią trzon rozważań tego myśliciela w kontekście racjonalności działań jednostkowych” (s. 109). Niezwykle istotny z punktu widzenia tematu rozprawy jest podrozdział czwarty zatytułowany *Szerokie spojrzenie na ludzkie działanie o podłożu ekonomicznym*. Wskazano tu zarówno uwarunkowania i skutki kryzysu gospodarki światowej z 2008 roku, jak i prognozy na kolejne lata (między innymi te zawarte w tabeli na s. 114-115).

W czwartym rozdziale dysertacji zatytułowanym *Etyczny wymiar rozważań nad ekonomią dobrobytu* Pani mgr A. Kluba podejmuje próbę interdyscyplinarnego zbliżenia filozofii politycznej, etyki i ekonomii. W konkluzji prowadzonych analiz zauważa, że „dzięki badaczom takim jak Amartya Sen rozważania etyczno-filozoficzne mają szansę zostać nierozzerwalnie połączone z dywagacjami odnośnie natury i działań człowieka gospodarującego” (s. 134). W dalszej części rozdziału odnosi się do kwestii odrzucenia wskaźnika PKB jako głównego miernika dobrobytu. Jako puentę wskazuje na zalecenia Komisji ds. Pomiaru Wydajności Ekonomicznej i Postępu Społecznego (s. 146-147). Czytamy tam między innymi: „Nie istnieje jeden uniwersalny wskaźnik, który byłby odpowiednią miarą kondycji danego społeczeństwa. [...] Wszystkie kraje powinny zostać zaangażowane w proces tworzenia lepszych mierników dobrobytu. [...] Istnieje potrzeba skonstruowania mierników równości szans, które obejmowałyby wiele aspektów życia, a następnie uwzględniałyby ich powiązania z poziomem majątności rodziców” (s. 146). W

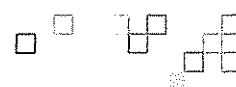
ostatniej części rozdziału Autorka analizuje moralny wymiar działalności gospodarczej człowieka.

W piątym rozdziale dysertacji zatytułowanym *Recepcja myśli Amartyi Kumar Sena* poddano rekonstrukcji wybrane polemiki A. Sena z innymi badaczami i myślicielami. Wskazano między innymi na polemikę z teorią równości Ronalda Dworkina, prezentując główne elementy sporne w tabeli na s. 174. Analizie poddano także polemikę z teorią legalistyczną Roberta Nozicka. W dalszej części rozdziału Autorka wskazuje na obronę przez Sena koncepcji Kennetha Arrowa. O zbieżności poglądów można mówić także w odniesieniu do badań A. Sena i Anthony'ego Atkina. Przywoływane są także inne podejścia do teorii Sena, między innymi te autorstwa Richarda Arnesona. W konkluzji Doktorantka stwierdza, że „koncepcja Sena nie traci na aktualności, a wręcz przeciwnie, wraz z dynamicznie rozwijającą się sytuacją na arenie międzynarodowej, zyskuje nowe oblicza oraz pola do interpretacji” (s. 214).

Do mocnych stron rozprawy należy waga problematyki badawczej, skoncentrowanej na kwestiach myśli społecznej, ekonomicznej i politycznej; w sposób właściwy wyznaczono cel badań, związane z nim pytania badawcze; poszczególne rozdziały zawierają wprowadzenia oraz podsumowania. Do mocnych stron rozprawy należy również wykorzystanie przez Panią mgr A. Klubę licznych źródeł oraz opracowań naukowych, które pozwoliły na przeprowadzenie pogłębionej analizy badawczej oraz na weryfikację postawionych hipotez badawczych. Jako mocną stroną rozprawy oceniam samoświadomość metodologiczną i teoretyczną Doktorantki. Wysoko oceniam *Zakończenie*, które można uznać za wręcz wzorcowe. Język rozprawy ma charakter naukowy. Rozprawę wzbogacają tabele.

Słabych stron w rozprawie doktorskiej Pani A. Kluby jest niewiele. Należą do nich wskazane wcześniej wątpliwości odnośnie do części hipotez badawczych oraz podział zastosowany w *Bibliografii*: źródła pierwotne, źródła wtórne, artykuły, raporty oraz źródła internetowe. Proponowałabym raczej podział według kryterium rozdzielności: źródła, opracowania naukowe (monografie, części prac zbiorowych, artykuły naukowe) oraz materiały z internetu. W ten sposób źródła byłyby w jednej części, a opracowania w kolejnej. W rozprawie pojawiły się nieliczne błędy stylistyczne, przykładowo na s. 38: „podobne stanowisko objął amerykański badacz stosunków międzynarodowych, opisując pluralistyczną wizję natury ludzkiej”.

Podsumowując, stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska stanowi rozwiązanie istotnego problemu naukowego z zakresu myśli społecznej, ekonomicznej i politycznej. W sposób jednoznaczny został zdefiniowany problem badawczy wyznaczony

tytułem rozprawy. Analizie poddano niezbędne źródła i opracowania naukowe. W związku z tym wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Agnieszki Kluby do publicznej obrony rozprawy doktorskiej.

Lublin, w październiku 2020 r.

Marta Mameńska-Rytko

